

Selçukluların Muhteşem Çağı

A. C. S. Peacock

1 1. yüzyılda Selçuklu Türklerinin istilası, Ortadoğu'nun tarihinde önemli bir kırılma noktası olmuştur. Bölgedeki gerek Müslüman gerek Hıristiyan devletleri ortadan kaldıran veya zayıf düşüren göçebe Türkler, en parlak devrinde bugünkü Çin'in batı sınırlarından Doğu Akdeniz'e dek uzanan bir imparatorluk kurdu. İstilalarla birlikte Ortadoğu'ya yerleşen ilk Türk toplulukları, nihayetinde hem günümüz Türkiye'si'nin hem de bugün İran, Irak ve Kafkasya'da Türkçe konuşan önemli miktardaki nüfusun temellerini atmış oldu.

Selçukluların Anadolu ve Filistin'e ilerleyişi, Haçlı Seferlerini harekete geçiren etkenlerden biriydi. Dönemin Hıristiyanları, Selçuklu istilalarını ilahi gazabın bir alameti olarak değerlendirmişti. Fakat diğer yandan Müslümanlar da, yeni efendileri için benzer şeyler düşünmüştür. Selçuklu İmparatorluğu'nda yaygın olarak bilinen bir hadiste, Allah'ın şöyle dediği aktarılır: "Benim bir ordum vardır, ona Türk adını verdim ve onları doğuya yerleştirdim. Bir halka kızsam, Türkleri o halk üzerine musallat ederim."¹ Yine aynı dönemde yaşamış bir Müslüman'ın, yerleşik halkların göçebeler karşısında duyduğu o her zamanki korku ve hayranlıkla karışık nefreti içinde, Selçukluları şöyle betimlediği söylenir: "savaştan ve savaşmaktan başka bir şey bilmeyen bir halk. [...] Selçuklular, geniş topraklara sahip olmalarına karşın, mahvolmayı ya da ölmeyi umursamaksızın gözü dönmüş haydutlar ve başıboş serseriler gibi dolanıp duruyorlar. [...] Atlıları ölüme korkusuzca meydan okuyor. Bunların insan olduklarını söylemek zor."²

Bununla birlikte, adını hanedanın kurucusu Selçuk Bey'den (öl. yak. 1000) alan Selçuklu İmparatorluğu, seçkin atalara sahipti. Selçukluların anavatanı, Karadeniz'in kuzey kıyılarından Moğolistan'a dek uzanan ve birçok imparatorluğa beşiklik yapmış olan Avrasya bozkırıydı. Burada nüfus yoğunluğu son derece düşüktür ve az sayıda şehir vardır. Bozkır halkları, çadırlarda yaşayan ve geçimleri için yeni otlaklar bulmak amacıyla sürüleriyle birlikte bazen büyük mesafeler kateden göçebe çobanlardan oluşur (Resim 1, 2). Etnik açıdan çoğu Türk veya Moğol olan bu göçebeler, eski çağlardan beri askeri yetenekleriyle nam salmışlardı. 4. yüzyılda Attila, 13. yüzyılda Cengiz Han ve 14. yüzyılda Timurlenk gibi karizmatik liderler tarafından birleştirilmiş ve zaman zaman Orta Asya, Çin, Avrupa ve Ortadoğu gibi güneyde ve batıda kalan yerleşik dünyaya taarruzlara girişmişlerdir. Selçukluların mensup olduğu Türk kavmi Oguzların kökeni, 6. ve 7. yüzyıllarda Moğolistan'dan Karadeniz'e dek uzanan Gök Türk İmparatorluğu'na dayanıyordu. Ayrıca Selçuklular, kökenlerini bu bozkır imparatorluklarından bir diğerine, kendilerini Gök Türklerin ardılları olarak gören Hazarlara dayandırmakla da övünüyordu.³

Resim 1. Bir derede çamaşır ve bulaşık yıkayan göçebeler, arkada Ağrı Dağı, günümüz Türkiye'si, yak. 1986.

Resim 2. Göçebe Torkaşvandlar, Poldohter yakınındaki kışlaklarına giderken, Luristan Eyaleti, İran, yak. 1987.

Selçukluların kendi Türk kimliklerine dair bu farkındalıkları, bir yanda uzun bir geçmişe dayalı emperyal siyasi kültüre sahip bozkır gelenekleri ve diğer yanda fethettikleri toprakların İran ve İslam geleneklerini harmanlayan uygarlığı arasında kurdukları kendine özgü sentezde belirleyici bir rol oynadı. Selçuk Bey'in soyundan gelenlerin Orta Asya, İran, Irak ve Suriye'de kurduğu Büyük Selçuklu İmparatorluğu, yaklaşık olarak 1040'tan 1157'ye kadar yüz yıldan biraz daha uzun bir süre boyunca varlığını korudu. Fakat bu imparatorluğun bağrından çıkan hanedanlar Suriye ve Kuzey

Irak'ta 13. yüzyıla, Anadolu'da ise 14. yüzyıl başlarına ve hatta günümüz Türkiye'si'nin güneydoğusundaki bazı bölgelerde 15. yüzyıl başına dek hüküm sürmeye devam etti. Bu ardıl devletler –Artuklular, Zengiler ve Anadolu Selçuklu Sultanlığı– siyasi teşkilat ve kültür bakımından benzer özelliklere sahipti. Türklerden oluşan askeri seçkinlerin yönetimindeki bu devletlerde nüfus, göçebe Türklerin yanı sıra etnik ve dini köken bakımından büyük çeşitlilik gösteren çiftçi köylüler ve yerleşik şehirlilerden oluşuyordu. Hanedanlık ve yönetim yapıları da birbirine benzerdi. İktidar tek bir kişinin elinde toplanmaktan ziyade, yönetici bir ailenin farklı bölgelerdeki fertleri arasında paylaşılmıştı.

Selçuklu çağına geniş çaplı toplumsal, dinsel ve sanatsal değişimler damgasını vurmuştur. İslamiyet'i benimseyenlerin sayısındaki artış, medrese gibi kurumların yaygınlaşması ve Sufiliğin giderek artan bir popülerlik kazanması, İslam dinine yeni bir çehre kazandırmıştır. Edebiyat büyük bir gelişme göstermiş, İran şiirinin Ömer Hayyam, Nizami ve Rumi gibi en önemli bazı isimleri Türklerin hamiliğinden yararlanmıştı. 12. yüzyıldan itibaren, hem taşra saraylarının hem orta sınıf tüketicilerin yatırımları sanatsal üretimin gelişmesini teşvik etmiş, sanatta ve mimaride büyük yeniliklerin yaşandığı bir dönem başlamıştır. Dolayısıyla Selçuklular ve ardılları, İslam dünyasının sadece siyasetini ve demografik yapısını değil, sanatsal ve kültürel mirasını da şekillendirmiştir.

SELÇUKLULARIN KÖKENİ VE YÜKSELİŞİ

Selçuklu hanedanının ataları hakkında kesin bilgilere sahip değiliz.⁴ 11. yüzyıl sonunda saray çevrelerinde hâkim bir rivayete göre Selçuk Bey, kuzeyde Karadeniz ile Aral Gölü arasındaki bozkırlarda hüküm süren Türk imparatorluğu Hazarların hizmetinde bir kumandanın oğluydu. Hazar devletinin 10. yüzyıl sonlarında çökmesiyle birlikte, Selçuk Bey'in babası Hazar hükümdarıyla yollarını ayırdı ve Selçuk Bey, beraberinde küçük bir topluluk ve göçebelerin tipik malvarlığını oluşturan deve, at ve koyunlarıyla birlikte Cend şehrine göç etti. Bugünkü Kazakistan'ın batısında bulunan Cend, İslam dünyasının bozkır sınırında üçüncü bir ileri karakolu konumundaydı. Burada Selçuk Bey ve beraberindekiler İslamiyet'i kabul etti ve bir süre sonra da, İslam Orta Asyası'nda (kabaca bugünkü Özbekistan, Güney Kazakistan, Türkmenistan ve Doğu İran'da) hüküm süren ve etnik açıdan İran kökenli bir hanedanın yönettiği Samani devletinin ordularında görev aldı. Selçuk Bey ve adamları art arda askeri başarılar kazandıkça, onlara katılan Türklerin sayısı da giderek arttı ve liderlerine atıfla Selçuklular olarak anılmaya başladılar. Selçukluların büyük kısmı, Batılı Türk göçebelerin oluşturduğu Oğuzlar (Arapça ve Farsçada, *Guz*) adıyla bilinen konfederasyona mensuptu. Fakat İslamiyet'i benimseyen Oğuzlara daha ziyade Türkmen adı veriliyordu. Orta Asya şehirlerinde ve bozkırın çepçeperlerinde yaşayan bazı yerleşik Türk grupların aksine, Oğuzlar ve Türkmenler –bu iki terim çoğu zaman birbirinin yerine kullanılmıştır– özellikle göçebe Türkleri ifade etmektedir.

Selçukluların kökeniyle ilgili bu yarı efsanevi hikâye, yazarı bilinmeyen ve ancak çok daha sonraki bir tarihe ait Farsça bir yorumuyla günümüze ulaşan *Melikname*'ye

dayanmaktadır. Anlatılanların doğruluğunu teyit etmek mümkün değilse de hiçbiri ihtimal dışı değildir. 10. yüzyıl sonu ile 11. yüzyıl başında, Avrasya bozkırındaki diğer birçok göçebe Türk grubu da benzer şekilde göç ediyor, din değiştiriyor ve askeri görevlerde istihdam ediliyordu. O dönemde İslam uygarlığının merkezlerinden biri ve yeni bir İran-İslam kültür sentezinin beşiği durumundaki Orta Asya, bozkır Türklerinin göç dalgalarıyla sarsılmış, bunların etkileri batıda bazı Oğuzların göç ettiği Bizanslı Balkan topraklarında bile hissedilmiştir. Bu çalkantıya neyin yol açtığı tam olarak bilinmiyor. İklim değişikliği nedeniyle göçebelerin geleneksel otlaklarının yaşanmaz hale geldiği ileri sürülmüşse de bu varsayım henüz kanıtlanmamıştır.⁵

Askeri alandaki yetenekleriyle tanınan göçebe Türkler, 8. yüzyıldan beri Müslüman ordularda çoğu zaman köle olarak istihdam ediliyordu. Tercih edilmelerinin bir nedeni de, çevrelerindeki toplumla hiçbir bağı bulunmayan yabancı bir grup olduklarından, efendilerine tam bir sadakatle bağlı olacaklarının düşünülmesiydi – ancak pratikte her zaman böyle olmamıştır. Türkler 11. yüzyıldan önce de Doğu İslam dünyasının pek çok yerinde orduların bir unsuru olmuş, bazı Türk kumandanlar sivrilerek kendi hanedanlarını kurmuştur. Samani hizmetindeki bir grup Türk köle-asker, kendi yönetimlerini ilan ederek Kabil'in güneyindeki Gazne'de Gazneliler hanedanını kurdu ve eski efendileri için bir tehdit oluşturdu. Bu sırada Karahanlılar adıyla bilinen diğer bir göçebe Türk grubu da, 999'da Samanileri devirmeyi başardı ve Samani toprakları bundan böyle iki yeni Türk imparatorluğu arasında paylaşıldı – doğuda göçebe Karahanlılar, güneyde ve batıda ise asker-köle kökenli Gazneliler. Samanilerin çöküşünü takiben 11. yüzyılın ilk on yılında, Selçuk Bey'in torunlarının hem Karahanlılar hem Gazneliler tarafından asker olarak kullanıldığı anlaşılıyor. Fakat her iki devlet de, Selçukluların göçebeler nezdindeki desteğinin ileride istikrarsızlığa yol açabileceği endişesiyle, giderek daha temkinli davranmaya başladı. Bu arada, Selçuk Bey'in soyundan gelenler arasında amansız bir liderlik mücadelesi baş gösterdi ve nihayetinde bu mücadeleden Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler galip çıktı.

Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun kurulmasına yol açan olay, her şeyden önce bir çaresizlik sonucu gerçekleşmiş gözükmektedir. Karahanlılar tarafından Buhara çevresindeki kamp yerlerini terk etmeye zorlanan ve Harezm'deki otlakları diğer göçebe hasımların saldırılarına maruz kalan Tuğrul ve Çağrı Beyler, 1035'te takipçileriyle birlikte bugünkü Türkmenistan'ın büyük kısmını kaplayan Karakum Çölü'nü aşarak güneyde Kopet Dağları'nın eteklerine ulaştı. Burada, kuzeyde bozkır ile güneyde İran dünyası arasında yer alan bir dizi şehir, kentsel İslam uygarlığının sınırlarını belirliyordu. Güneydeki Horasan bölgesi Doğu İran, Kuzey Afganistan ve Güney Türkmenistan'ı içine alıyordu. Horasan, Gazneliler devletinin göz bebeği, en zengin ve en gelişmiş eyaleti ve İslam dünyasının kültürel ve ekonomik açıdan en ileri merkezlerinden biriydi. Lakin beş yıl içinde bütün bölge, Tuğrul ve Çağrı Beylerin göçebe kuvvetlerine boyun eğdi.⁶

Dönemin Gazneli tarih yazarları bu felaketten, eğlenceye düşkün ve Selçuklu tehlikesine aldırışsız biri olarak betimledikleri hükümdarları Sultan Mesud'u sorumlu tutarlar. Bununla birlikte, Gaznelilerin en azından başlangıçtaki kayıtsızlığını anlamak kolaydır. Ne de olsa Tuğrul ve Çağrı Beyler, Buhara ve Harezm'den daha yeni

kovulmuştu. Aynı Gazneli tarihçiler, Selçuklu kuvvetlerinin sarsaklığından dem vuruyor, onları yarı aç yarı susuz haydutlardan ibaret bir ayaktakımı olarak betimliyordu. Horasan'ın sahip olduğu öneme rağmen, Gazneliler stratejik açıdan Hindistan'la daha çok ilgileniyordu. Hindistan'a hemen her yıl düzenledikleri askeri seferlerden büyük ganimetlerle dönüyorlardı. Başkentleri Gazne, Horasan'a kıyasla Hindistan'a çok daha yakındı. Ne var ki Sultan Mesud'un öngördüğü kolay zafer asla gerçekleşmedi: Gaznelilerin hantal ordusu, hafif silahlı ve son derece hareketli olan ve gerektiğinde çöle kaçarak bozguna uğramaktan kolaylıkla kurtulan Selçuklularla baş etmekte zorlandı. Fakat Selçukluların başarısındaki belki de en önemli etken, Horasan'ın kilit öneme sahip pek çok şehrindeki yerel seçkinlerin işbirliğiydi. Gaznelilerin ağır vergilerle, baskıcı casus ağıyla ve dinsel hoşgörüsüzlükle meşhur kötü yönetiminden bezmiş olan çoğu Horasanlı için, Selçuklular rahat bir nefes alma imkânı sunuyordu. Gaznelilerin 1040 yılında eyaleti yeniden ele geçirme yönündeki son bir girişimi de Dandanakan Muharebesi'nde Çağrı Bey tarafından geri püskürtüldü ve Horasan'ın bellibaşlı şehirleri Selçukluların eline geçti.

BÜYÜK SELÇUKLU İMPARATORLUĞU, 1040–1157

Tuğrul ve Çağrı Beyler, kurdukları imparatorluğu sağlamlaştırdıktan hemen sonra, fethedilen ve gelecekte fethedilmesi hedeflenen bölgeleri kendi aralarında paylaştı. Çağrı Bey, halihazırda Selçuklu denetimi altındaki toprakların büyük kısmını aldı ve Dandanakan zaferini kazandığı yere çok da uzak olmayan Merv şehrini başkenti yaptı. Tuğrul Bey'in payına ise batıda henüz fethedilmemiş olan İran ve Irak toprakları düştü. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda uzun süre varlığını koruyan bu doğu-batı bölünmesi, hükümdarlığın tek bir kişiden ziyade yönetici boya ait olduğu bozkır imparatorluklarının bir özelliğiydi. Benzer düzenlemeler, Selçukluların çağdaşı Türk Karahanlı hanedanında ve selefleri Gök Türklerde de görülebilir. Çağrı Bey'in Horasan'ın doğusundaki saltanatı hakkında çok az şey biliyoruz, zira Ortaçağ tarihçileri daha ziyade Tuğrul Bey'e odaklanmıştır. Sonraki on yıl içinde İran'ı peyderpey fetheden Tuğrul Bey, her zamanki emir unvanını bıraktı ve bir İslam hükümdarı olarak tanınma arzusunun dile getiren sultan payesini kullanmaya başladı. 1055'te Abbasi halifelerinin merkezi Bağdat'ı ele geçirdi. Hz. Muhammed'in soyundan gelen Abbasi halifeleri, bu şanlı soyları sayesinde tüm İslam dünyasına hükümdarlık etme iddiasında bulunabiliyordu. Fakat 11. yüzyıla gelindiğinde bu iddia büyük ölçüde teoride kalmıştı, zira halifelerin kendileri de Irak'ta yönetimi ele geçiren ve en son örneğini Selçukluların oluşturduğu askeri seçkinlerin denetimi altına girmiş bulunuyordu. Dolayısıyla Tuğrul Bey, 1063 yılında ölmeden önce, kabaca günümüz İran ve Irak topraklarını içine alan geniş bir alanda hüküm sürmekteydi.⁷

Tuğrul Bey başarısını kendi askeri üstünlüğü kadar düşmanlarının siyasi bölünmüşlüğüne de borçluydu. İran ve Irak'ın büyük kısmına hâkim olan etnik açıdan İran kökenli Büveyhi hanedanı, farklı eyaletlerde rakip kollara bölünmüştü ve bunlar hem birbirlerine hem de yerel güçlere karşı üstünlük mücadelesi veriyordu.⁸ Kendi

aralarındaki çekişmelerde avantaj sağlamak için Türklerin askeri gücünden yararlanmak isteyen yerel seçkinler, çoğu kez Tuğrul Bey'in kuvvetlerini davet ediyordu. Bu nedenle Selçuklu fethi, etkileri başlangıçta muhtemelen pek de fark edilmeyen tedrici bir nüfuz etme şeklinde gerçekleşmiştir. Türkler, makul bir haraç ödemeye tabi kıldıkları mevcut yerel hanedanlara genelde dokunmamış, vergi tahsildarı ve idareci olarak da halihazırdaki bürokratları kullanmaya devam etmiştir. Bu nedenle Büyük Selçuklu İmparatorluğu bünyesine tabi hanedanların sayısı şaşırtıcı bir çeşitliliğe ulaşmıştı.

Dolayısıyla Selçuklu fetihleri çoğu kez barışçıl bir şekilde ve yerel nüfusun –ya da en azından seçkinlerin– rızasıyla gerçekleşmiştir. Tuğrul Bey'in Bağdat'ı zaptı bile halifenin veziri tarafından önceden ayarlanmıştı. Vezir, en azından görünürde Sünniliğe bağlı olan ve dolayısıyla Abbasileri meşru halifeler olarak tanıyan Türklerin yönetimini tercih ediyordu. Büveyhiler ise Şii'ydi ve Abbasilerin halifelik iddiasını reddediyordu. Fakat bu, Selçuklu fetihlerinin hiçbir zorlukla karşılaşmadığı anlamına gelmez. Tuğrul Bey'in bazen özellikle İsfahan gibi uzlaşmaya yanaşmayan şehirleri kuşatma altına aldığı da oluyordu. Ayrıca orduları, büyük ölçüde yağmacı Türkmen çetelerinden oluşmaya devam ediyordu ve bunların kontrol edilmesi hiç de kolay değildi. Tuğrul Bey'in bu göçebe gruplarla arası giderek açıldı. Takipçilerini otlaklar bulmaya ve yağmacılık yapmaya götüren geleneksel bir Türkmen beyi rolünü, İran-İslam geleneğinde bir hükümdar olarak görülme arzusunu yansıtan yeni edindiği sultan unvanı ile uzlaştırmak gitgide zorlaşıyordu. İmparatorluğun Anadolu ve Kafkas sınırlarında Hıristiyanlara karşı düzenli olarak girilen askeri seferler, göçebelerin yağmalama ihtiyacını bir ölçüde karşılıyor, onları Tuğrul Bey'in yeni ele geçirdiği Müslüman toprakları talan etmeye kalkışmaktan alıkoyuyordu. Buna rağmen, Tuğrul Bey ve ardıllarına karşı bazı Türkmen ayaklanmaları patlak verdi. Bu isyanlar, yeni hanedan için her türlü dış tehlikeden daha büyük bir tehdit oluşturuyordu. Selçuklu dönemi boyunca, Türkmenler ile Türk yöneticiler arasındaki ilişkileri karşılıklı bağımlılık, nefret ve sadakat duyguları arasındaki gerilim belirlemiştir.

Tuğrul Bey'in çocuk bırakmadan ölmesi üzerine, imparatorluğun doğu ve batı kısımları Çağrı Bey'in oğlu Alp Arslan (hd. 1063–73) yönetiminde birleştirildi. Bu sıra dışı düzenleme, Alp Arslan'ın oğlu Melikşah (hd. 1073–92) devrinde de devam etti. Dolayısıyla bu iki sultanın hükümdarlık dönemi, genellikle Selçuklu sultanlığının doruk noktası olarak değerlendirilir. Alp Arslan on yıl süren sultanlığının büyük kısmını askeri seferlerde geçirdi. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun sınırlarını Orta Asya, Suriye ve Anadolu'ya doğru daha da genişletti ve 1071 Malazgirt Muharebesi'ndeki büyük zaferiyle Bizans imparatoru Romanos Diogenes'i tutsak aldı.⁹ Bu dur durak bilmeyen yayılma Melikşah zamanında da devam etti ve imparatorluğun toprakları bir yanda Filistin'den diğer yanda Türk Karahanlı devletinin tabi bir devlet konumuna indirildiği Orta Asya'ya dek genişledi. Arap tarihçi İbnü'l-Esir'in (öl. 1233) anlattığına göre, Alp Arslan'a ve Melikşah'a vezirlik etmiş Horasanlı bir bürokrat olan Nizamülmülk, İran'a gönderilen talihsiz bir Bizans elçisini, Asya seferleri sırasında Melikşah'a eşlik etmeye zorlamış ve günümüz Çin sınırları dahilindeki Kaşgar'a kadar sürüklemiştir:

Nizamülmülk onu da yanına alıp Maveraünnehir'e götürdü. Bizans elçisi de Maveraünnehir'in fethinde hazır bulundu. Kaşgar'a varınca, Nizamülmülk elçinin ülkesine dönmesine izin verdi ve şöyle dedi: "Tarih kitaplarının, Bizans imparatorunun Sultan Melikşah'a cizye ödediğini ve elçinin de bu cizyeyi, sultanın hâkimiyet sahasının genişliğini görüp efendisine bildirmesi, onun da sultandan daha fazla korkması için Kaşgar kapılarına kadar götürdüğünü yazarak bizden bahsetmelerini istiyorum."¹⁰

Güneyde Yemen ve batıda Kahire'ye de seferler düzenlendiyse de, bu bölgeler

hiçbir zaman imparatorluğun bir parçası olmamıştır. Bu seferlerde çoğu zaman, Selçukluların yayılmasında öncü kuvvet vazifesi gören Türkmenler başı çekiyordu. Fakat Selçuklu ordularında artık başka türden birlikler de istihdam edilmekteydi. Bunların arasında, diğer Ortadoğu devletlerinin tercih ettiği köle-askerler de bulunuyordu. Bu da, Türkmenlerin askeri rolünün azaldığı anlamına geliyordu.

Melikşah yönetiminde imparatorluk başka bakımlardan da değişmeye başladı. Tuğrul ve Alp Arslan, zamanlarının çoğunu askeri seferlerde geçirdiklerinden resmi bir başkente sahip olmamışlardı. Melikşah ise daha yerleşik bir yaşam tarzını benimsedi. Saltanatının neredeyse yarısını geçirdiği Batı İran'daki İsfahan'ı Selçuklu topraklarının merkezi yaptı ve inşa ettirdiği büyük çaplı yapılarla şehre hanedanın damgasını vurdu (Resim 3, 4).¹¹ Seleflerinin aksine Melikşah, bir Türkmen beyinden ziyade bir İslam sultanı olma konusunda çok daha net bir tavır sergilemiştir. Bu dönüşümün arkasında genellikle Nizamülmülk'ün olduğu düşünülür. Vezir Nizamülmülk, özellikle nispeten genç Melikşah'ın döneminde, sadece bürokratik konularda değil, dini ve askeri meselelerde de geniş yetkilere sahip oldu. Çağdaşları onun için "Selçuklu devletini kuran adam" diyordu. Bir tarih yazarının belirttiğine göre, Nizamülmülk'ün konumu "vezirliğin çok ötesinde, sultanlığın bile üstündeydi!"¹² Nizamülmülk'ün gücü, kontrolü altındaki geniş patronaj ağına çok şey borçluydu. Bu sayede, imparatorluğun üst düzey

Resim 3. İsfahan'daki Mescid-i Cami'nin vezir Tacülmülk tarafından yaptırılan kuzey kubbesi. (H. 481/M. 1088-89)

Resim 4. İsfahan'daki Mescid-i Cami'nin havadan görünüşü. Dört eyvan ile kuzey ve güneydeki kubbeleri mekânlar Selçuklu döneminde (11. yüzyıl sonu-12. yüzyıl başı) eklenmiştir.

mevkilerine Horasanlı müttefiklerini ve kendi soyundan gelenleri yerleştirebiliyordu. Batı İran ve Arap topraklarındaki Selçuklu tebaasının çoğu için, imparatorluk ne kadar Türkse bir o kadar da Horasanlıydı ve Horasanlı seçkinlerin hâkimiyeti altında yaşamaktan hiç de memnun değillerdi.¹³

Sonraki nesillerin gözünde Nizamülmülk ideal veziri temsil etmiştir. Bunda her şeyden önce *Siyasetname* adlı eserinin payı vardır. Ortaçağ İran nesrinin bir başyapıtı olan *Siyasetname*, bir imparatorluğun nasıl yönetilmesi gerektiği konusunda Melikşah'a tavsiyelerde bulunmak amacıyla yazılmıştır ve daha önce Sâmâniler ile Gazneliler gibi Horasanlı hanedanların benimsemiş olduğu geleneksel İran-İslam modelini esas alır. Ne var ki İranlıların ağır bastığı düşünülen bürokrasi alanında bile, Selçuklu sistemi öncekilerden bir hayli farklıydı ve Selçukluların Türk mirasını yansıtan yeni makamlar ve uygulamalar getirmişti. Hanedanlık sembolü, tuğra adı verilen stilize bir ok ve yay işaretinden oluşuyordu. Bozkır üzerindeki hâkimiyetin bu simgesi, sikkelerde ve resmi belgelerde kullanılmıştır.¹⁴ Devletin en yüksek bürokratik makamlarından biri, belgelere bu mührü basmakla görevli olan *tuğrai* idi – bu, Selçukluların icat ettiği tümüyle yeni bir memurluktu. Bir diğer yenilik de atabeglik müessesesiydi. Genellikle üst düzey Türk kumandanlar arasından tayin edilen atabegler, şehzadelerin savaş ve hükümdarlık sanatlarındaki eğitiminden sorumluydu. Ancak Nizamülmülk'ün kendisi de bu unvanı taşımıştır.¹⁵

Eski yerel kurumların aynı isim altında varlığını devam ettirdiği yerlerde bile, işlevleri Selçuklu döneminde önemli ölçüde değişikliğe uğramıştır. Dolayısıyla Selçuklu siyasi sistemi, Nizamülmülk'ün düşündüğünden daha fazla Türk ve daha az İranlıydı. Ne yazık ki bu döneme ait günümüze ulaşan kaynakların çoğu, Farsça konuşan bürokratlar tarafından kaleme alınmıştır. Bu kişiler, geçmişin saygın hanedanlarının uygulamalarından kaynaklandığını düşündükleri Selçuklu yönetiminin İranlı ve İslami yönlerini vurgulamış, kendileri için yabancı olan Türk ve bozkır unsurlarının üzerine perde çekmişlerdir. Bu yüzden, hem kurumlar hem çalışanlar bakımından Türk, İran ve İslam unsurları bir arada varolsa da, Türklerin katkılarını tam anlamıyla değerlendirmek zor olabilir. Dönemin bir Türk deyişinin de dile getirdiği gibi: “Tatsız Türk bolmas, başsız börk bolmas [Başsız börk olmayacağı gibi, İranlı olmadan da Türk olmaz].”¹⁶

Nizamülmülk'ün Melikşah dönemindeki baskın nüfuzu, sultanların iktidarının saray hizipleri tarafından giderek artan şekilde sınırlandırıldığı bir sürecin başlangıcıydı. Melikşah saltanatının son yıllarında Nizamülmülk'ün aleyhine dönmüş görünse de, vezirinden tümüyle vazgeçmeyi göze alamıyordu. Melikşah'ın ardılları daha da güçsüzdü. Sultanlık için rekabet eden dört aday, veraset tartışmalarını kendi iktidarlarını pekiştirmek amacıyla kullanan bürokratlar ve emirlerin birbirine rakip hiziplerine bel bağlamış, bu durum bir iç savaşa yol açmıştı (1092–1104). Dönemin diğer İslam monarşilerinde olduğu gibi, veraset konusunda belirli bir düzenleme bulunmuyordu. Teoride, Selçuklu ailesinin herhangi bir erkek üyesi sultan olabilirdi. Hükümdarlar henüz hayatta iken bir veliaht belirleseler bile, ölümlerinden sonra bu karara nadiren itibar ediliyordu. Bu yüzden de sultanlık üzerinde hak iddiasında bulunan çok sayıda aday ortaya çıkıyor ve sarayda hüküm süren bürokratik ve askeri hizipler kolaylıkla manipüle edilebilecek genç ve deneyimsiz adayları desteklemeyi tercih ediyordu. İç savaş sırasında Türkmen kuvvetlerin farklı taraflarca kullanılmış

Resim 5. Alamut Vadisi, Deylem bölgesi, İran.

Resim 6. Ortaçağ Selçuklu şehri Merv ve iç kalesi Şehriyar-Erk'in havadan görünüşü. İç kale duvarlarıyla çevrili alanın merkezinde sarayın kalıntılarını görmek mümkündür.

olmasına karşın, Türkmenlerin kendilerinin iktidar mücadelesinde önemli bir rol oynamaması, Büyük Selçuklu İmparatorluğu'ndaki güç kaymasının bir göstergesidir.

Kendi iç çekişmelerine odaklanan sultan adayları, sınırlarına dayanmış bulunan ve 1098'de Antakya'yı zapt eden Haçlıları yeterince dikkate almamıştı. Haçlı Seferlerinin, kökleri hem Ortaçağ Avrupası hem de Ortadoğu tarihinde yatan birçok nedeni vardır. Fakat Birinci Haçlı Seferi'nin en temel gerekçesi Selçukluların ilerleyişi, özellikle de 1071'de Malazgirt'te Bizanslıları yenilgiye uğratmaları ve 1072'de Kudüs'ü ele geçirmeleriydi. Papa VII. Gregorius daha 1074'te Bizanslılara yardım için bir sefer düzenlemeyi planlamış, fakat bunun gerçekleşmesi için yirmi yıl geçmesi gerekmişti. Sonunda 1095'te Papa II. Urbanus, kutsal toprakları "Doğu'da Tanrı'nın kiliselerini istila edip yağmalayan kudurmuş barbarların" elinden kurtarmak amacıyla Birinci Haçlı Seferi'ni başlattı.¹⁷

Haçlı Seferlerinden en çok etkilenen Anadolu ve Suriye bölgeleri, Büyük Selçuklular açısından özel bir önem taşımıyordu. İmparatorluk daha ziyade Irak, Batı İran ve Horasan'da yoğunlaşmıştı. Dönemin yazarları, yeni ortaya çıkan bu Frenk tehdidinden neredeyse hiç bahsetmez. Örneğin, Selçuklu himayesinden yararlanan ve çağının en büyük Müslüman entelektüeli olan Ebu Hamid Gazali (1058-1111), ciltler dolusu eserlerinde Haçlılardan tek kelimeyle olsun bahsetmez; daha ziyade, İslam'ın kendi içinde yenilenmesi ve canlandırılmasıyla ilgilenir. Selçuklu idaresi, aslında Haçlı ilerleyişini bazı bakımlardan kolaylaştırmıştır. İç savaş Türk

emirler arasındaki amansız rekabeti iyice kızıştırmış, bu yüzden istilacılara karşı birlik içinde hareket etmekten çoğu kez âciz kalmışlardır.¹⁸ Dahası, Suriye'nin büyük bir kısmı, Selçuklular arasındaki iktidar mücadelesinin mağluplarından biri olan Tutuş'un soyundan gelenlerin kontrolündeydi ve bunlar Melikşah'ın ardıllarıyla mesafeli bir ilişki içindeydi.

Suriye Selçukluları bazen Haçlılarla ittifak kurma arayışına bile girmişlerdir. Suriyeli Müslümanlar Bağdat'a heyetler göndererek Haçlılara karşı yardım istemiş, fakat Selçuklu saray şairi Muizzi'nin (1048-1125) sultana "Frenklerin başını çevgan topu yapma" yönündeki tavsiyesine rağmen bir karşılık bulamamışlardır.¹⁹

İç savaşın kargaşasından nihayet Sultan Muhammed Tapar (hd. 1105-18) Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun yegâne hükümdarı olarak çıktı. Ortaçağ Müslüman tarihçileri Muhammed'i İslam için savaşan dindar biri olarak övseler de, o da Suriye'deki Frenk hâkimiyetine fazla aldırış etmedi. Vaktiyle Selçuklu toprakları olan Antakya, Kudüs ve Urfa'da şimdi artık Haçlı prenslikleri kurulmuş bulunuyordu. Muhammed'in din savaşları daha ziyade içeride, Şii İslam'ın Nizari İsmaili koluna karşı yürütülüyordu. İsmaili liderleri,

